

TARTALOM

Szabó András Péter: Haller Gábor peregrinációja	1
Szoleczky Emese: „Non omittatur salis beneficium – ne mulassza el a sót senki se bőven használni!”	44
Bognár Katalin: Hírlapi tudósítások 1843-ban	79
Farkas Mária: A népiskolai történelemtanítás kortárs kritikái a 20. század elején	88
Bognár Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944 december – 1945 április)	99
Ignác Károly: Az 1947. évi országgyűlési választások Békéscsabán és Gyulán	113
T. Szentesi Katalin: A magyar-dél-koreai diplomáciai kapcsolatok normalizálása	129

Az ELTE BTK
Történelemtudományok Doktori Iskola
negyedévente megjelenő kiadványa

III. évfolyam, 2004. 3–4. szám

FELELŐS KIADÓ:

Gergely Jenő,
a Történelemtudományok Doktori Iskola
vezetője

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Dávid Géza
Gaál Ernő
Gergely Jenő
Kósa László
Kovács Tibor
Palotás Emil
Szabó Miklós

SZERKESZTŐ:

Horn Ildikó

Szerkesztőség állandó munkatársai:

Gergely Gábor
XIX. és XX. sz. egyetemes történeti program
Horn Ildikó
Közép- és Koraiújkori Magyar Történeti Tanszék
Horváth Ildikó
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Merényi Miklós
ELTE BTK Jegyzetbolt

A szerkesztőség címe:

1088. Budapest,
Múzeum krt. 6–8.
II. emelet 219. szoba
tel/fax: 485 52 05

Terjesztés:

1088. ELTE BTK Jegyzetbolt
Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Készült a Könyvpont Nyomdában

HU ISSN 1589-1445

BOGNÁR ZALÁN

Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944 december – 1945 április)

Budapest a második világháborúban nem tartozott azon szerencsés városok közé, mint például Párizs vagy Róma, amelyeket a német hadvezetés, pontosabban Hitler nyílt várossá nyilvánított, amelyek így elkerülték a háborús pusztításokat. Hitler 1944. november 23-án Budapestet erőddé, azaz „Festung Budapest”-té nevezte ki, amelyet házról házra, végső kitartással kellett védeni. A magyar fővárosnak ezért súlyos árat kellett fizetnie, s nem csak az épületekben, az anyagi javakban, hanem az emberi áldozatokban is.¹

A több mint 7 hetes ostrom a főváros lakosságától igen nagy emberáldozatokat követelt. A bombázások és a harcok közvetlenül és közvetve is szedték áldozataikat. Budapest lakosai közül mintegy 38 ezren veszítették életüket a harcok folyamán.² Az emberek alig várták a harcok befejeztét, melytől sorsuk jobbra fordulását remélték. 1945. február 13-ával azonban közel 100 ezer polgári lakos számára nem a szabadság és szenvedéseik enyhülése, hanem a fogság és szenvedéseik meghosszabbodása és elmélyülése jött el.

¹ A budapesti pusztítások mértékének és a harcok súlyosságának érzékeltetésére, hadd legyen szabad itt egy meglepő összehasonlítást tenni. Míg a budapesti csata 51 napig tartott, addig az I. világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország, – amely az első világháború utáni békerendszert lényegében diktálta – az öt 1940. május 10-én megtámadó Németországnak kevesebb ideig tudott ellenállni, 43 nap után kapitulált!

² STARK Tamás: Budapest ostromának emberveszteségei. In: *A budapesti csata 1944–1945. Az 1994. december 15–16-án megtartott tudományos ülészak anyaga*. Szerk.: RAVASZ István. Budapest, Honvéd Vezérkar Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994. (A továbbiakban STARK, 1994.) 160.

1945. február 13-án a szovjet csapatok – 1945. január 15-ig együtt harcolva a 7. román hadtesttel – elfoglalták a magyar fővárost. A lakosság számára azonban a háború tovább folytatódott, hiszen még több mint két hónapig a szovjet szervek folyamatosan szedték össze az embereket és az elhurcolás veszélye, mint Damoklész kardja lebegett a fejük felett.

Ahogy megszűntek a harcok az egyes városrészekben, máris megkezdődött a polgári lakosság különböző módon való összeszedése és fogságba hurcolása. Nemcsak az akkor még 14 kerületből álló és 1,2 millió – az 1945. március 25-i népszámlálás alapján azonban csupán 832 800³ – lakosú főváros jutott erre a sorsra, hanem az azt körülvevő agglomeráció települései is, mint például Budafok, Érd, Kispest, Mátyásföld, Pesthidegkút vagy Rákospalota.

A szovjet szervek (Vörös Hadsereg, NKVD) részéről a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról ekkor már nem volt újkeletű dolog, hiszen Kárpátaljáról, a Tiszántúlról és lényegében az egész ország területéről vittek el fegyvertelen, civil lakosokat a Szovjetunióba munkára. Azonban lokálisan, ilyen nagy tömegű elhurcolások az egész országban sehol sem voltak tapasztalhatók.

Úgy tűnik, hogy a mintegy százezer budapesti polgár fogságba ejtése mögött legfőbb indítékként Malinovszkij marsall önigazololó mesterkedése rejlik. Sztálin ugyanis siettette Budapest elfoglalását. Azt akarta, hogy a szovjet csapatok menetből foglalják el a fővárost, ami a három védvonalból álló

³ *Budapest 1873-tól napjainkig*. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve. Budapest, 1945. 2.

Attila-vonallal megerősített „Budapest erőd” esetében nem sikerült és az ostrom igencsak elhúzódva, több mint 7 hétig tartott. Ez annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel a Zsukov vezette I. Belorusz Front egyes előretörő egységei, 1945. február 3-án, Küstrinnél átkelve az Oderán, ekkorra már 60 km-re közelítették meg Berlint.⁴ Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódásának és egyre türelmetlenebbek lettek. Rákosi visszaemlékezésében így ír erről: „Budapest be volt kerítve, s szovjet ismerőseim egyre türelmetlenebbül kérdezték tőlem, hogy tulajdonképpen hány blokk van Budapesten? (A szovjet hadsereg jelentéseiben naponta megemlégték, hogy hány háztömböt – blokkot – foglaltak el a németektől.)⁵ Kénytelen voltam megvallani, hogy erről nekem sincs fogalmam, de türelmetlenségükben én is osztozom.”⁶

Malinovszkij a megtorlástól való félelmében, a főváros bevételének az elhúzódását az ellenséges német-magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180–200 ezer fős ellenséges haderőről számolt be,⁷ amely adatot a szovjet és hosszú ideig – Tóth Sándor kivételével – a magyar történészek is szinte kötelességszerűen átvettek.

Ezzel szemben a körülzárt német-magyar helyőrség létszáma – a különböző források összevetése alapján – mindössze 75-80 ezer

fő volt, azaz – a marsall által megadott létszámadatoknak még a felét sem érte el.⁸

Mindenesetre a győztesnek, az ostrom utáni elszámolásnál gondot okozott a valóságos és a fiktív létszám adatok közti hatalmas különbség. A tábornoknak ugyanis a hadifoglyokat át kellett adni az NKVD Hadifogly- és Internáltügyi Főigazgatóságának, illetve eljuttatni ennek hadseregbeli fogadóponthoz.⁹ Malinovszkij a hiányzó fogoly mennyiséget a polgári lakosság köréből pótolta.

Malinovszkij Budapest bevételéről tett győzelmi jelentésében – amelyet Sztálin is átvett az 1945. február 13-i napiparancsában – az ellenség veszteségeiről az alábbiakat írta: „A budapesti harcok folyamán a 2. Ukrán Hadseregcsoport csapatai több mint 110 ezer ellenséges katonát és tisztet fogtak el ... Az ellenség halottakban több mint 49 ezer katonát és tisztet veszteszt.”¹⁰ Ugyanakkor a február 13. után keletkezett szovjet jelentések is arról számolnak be, hogy további hadifoglyokat is ejtettek, amit a február 11-i kitörésben részt vettek egy részének elfogásával magyaráztak.

A 110 ezernél több, azaz pontosan 138 ezer hadifoglyról tesz említést Matvej Zaharov szovjet hadtörténész is – aki a 2. Ukrán Front törzsfőnökeként maga is részt vett a magyarországi harcokban – későbbi munkájában a Szovjetunió Hadügyminisztériumának levéltárában fellelt forrásra hivatkozva több mint 138 ezer hadifoglyot említ a könyvében.¹¹ Ugyanezt az adatot találjuk Pavel Luknyickij százados, a harcokban részt vett szovjet haditudósító könyvében is. A 110 000 fős fogolylétszámról írja, hogy: „A foglyul ejtett katonák számát helyesbíteni kell: hivatalos adatok szerint összesen 138 000 ellenséges katona és tiszt

⁴ *A második világháború 1939–1945.* Szerk.: ZSUKOV, J. M. – ZSILIN, P. A. Budapest, Zrínyi – Kossuth, 1985. 616.

⁵ Érdekes módon ebben az esetben nem tesz említést a magyar védőkről. Valószínűleg ez annak köszönhető, hogy a szovjet jelentésekben is inkább csak németeket említettek, mivel a német haderő sokkal jobb felszereltségű volt és elkeseredettebben védekezett saját háborújában, félve az orosz fogság borzalmaitól, mint a magyar. Ezzel is az ostrom elhúzódását kívánták érthetőbbé tenni.

⁶ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. I. kötet* Budapest, Napvilág, 1997. 141–142.

⁷ ZAHAROV, Matvej: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában, 1944–1945.* Budapest, Zrínyi, 1973. (A továbbiakban ZAHAROV, 1973.) 230., GOSZTONYI, Peter: *Der Kampf um Budapest 1944/45.* München-Zürich, 1964. 37., ARTYEMJEV, N.: *Magyarország felszabadítása.* Budapest, Zrínyi, 1950. 54.

⁸ Az elhurcolások általános okait és a védők különböző létszámadatait bővebben lásd: BOGNÁR Zalán: *Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadifogly-vesztesége(i)).* *Studia Caroliensia* I. (2000.) 1. sz. 77-79.

⁹ GALICKIJ, V. P.: *Vrazseszkije vojenno-plennije v SzSzsZR (1941–1945),* *Vojennoisztorieszkij Zsurnal*, (1990.) 9. sz. 42.

¹⁰ Új Szó 1945. február 14. 1.

¹¹ ZAHAROV, 1973. 262.

esett fogságba.” A helyesbítést azzal indokolja, hogy „a Főparancsnokság parancsának kihirdetése után” a budai erdőkben még további ellenséges erőket ejtettek fogságba.¹²

Mindkét előbbi adat – Zaharovnál bizonyosan, Luknyickijnál valószínűleg – a 2. Ukrán Front összefoglaló jelentésén alapul, amelyben a Budapesten elesett és hadifogságba került személyek létszámát 188 000 főben jelölték meg.¹³ Ha ebből levonjuk a jelentésekben szereplő 50 000 halottat, akkor pontosan megkapjuk a 138 000 fős fogolylétszámot.¹⁴

Malinovszkijnak – a fiktív 188 ezer fős védőseregből kikalkulált – 138 ezer hadifogollyal – mint már említettem – el kellett számolnia az NKVD-nél. Ugyanakkor a 75-80 ezer főnyi védőseregből mindössze csak 40-50 ezer német-magyar védő kerülhetett a szovjet szervek fogságába, hiszen az 51 napos ostrom alatt a harcok mérete és súlyossága miatt, – melyet a korabeli haditudósítók a sztálingrádi harcokhoz hasonlítottak – a védőknek hatalmas veszteségeik voltak, valamint a visszaemlékezések és a 2. Ukrán Front csoportfőnökségének jelentése szerint is a német katonák azt tartották: „...a halál jobb, mint a fogság”.¹⁵ A magas halálozási arányt támasztja alá a német hadifogolykérdést 12 kötetben feldolgozó „Erick Maschke Bizottság” felmérése is, amely szerint a budapesti csatában fogságba esettek nagy része magyar volt, mivel a Szovjetunióból hazatért német hadifoglyok között alig

akadt valaki, aki Budapesten harcolt volna.¹⁶

Tehát a 138 ezres hadifogoly létszámból hiányzott még 88-98 ezer fő. A győztesnek komoly gondot okozott a védősereg valóságos és fiktív létszámadatai közti hatalmas különbség, melyet csak újabb csalással tudott elfedni. A tábornok a hiányzó fogoly mennyiséget, azaz közel 100 ezer főt a főváros és az azt körülvevő települések lakosainak köréből pótolta.

A marsall, hogy tovább kozmetikázza, illetve valószínűsítse csalását, egyéb „fogásokat” is alkalmazott. Például többször előfordult, hogy a civil foglyokra a hadifogságban már meghalt német és magyar katonák ruháit adták. A Honvédelmi Minisztériumba érkezett egyik jelentés is egy ilyen esetről tudósít: A budapesti Ferenc József lovassági laktanyából kialakított gyűjtőtáborban lévő magyar hadifoglyokat – „miután tőlük a magyar honvédség egyenruháját elszedik – német egyenruhába öltöztetik és így szállítják őket tovább, a sötétség beállta után ismeretlen helyre.”¹⁷ Egy másik – a Külügyminisztériumhoz írott – felháborodott hangú levélben pedig a következők olvashatók: „Újabbán az oroszok a magyar hadifoglyokat beöltöztetik német egyenruhába, ezzel akarják a világot félrevezetni, hogy német foglyot visznek, persze senkinek nem szabad megközelíteni a fogolyszállítmányt.”¹⁸ Jellemző volt az a módszer is, hogy a vasúti szállításoknál a magyar civil és katona hadifoglyok közé vagononként 10-20 németet is berakta, így az egész szerelvény német hadifogolyszállítmányként futott. Ezt Kiss István civil hadifogoly egy ceglédi vasutastól tudta meg, illetve maga is tapasztalta sok más társával együtt. A lezárt vagonokból csak a németek járhattak ki vízért, sőt a nagyobb

¹² LUKNYICKIJ, Pavel: *Magyar napló*. Budapest, Zrínyi, 1980. 187.

¹³ TÓTH Sándor: A Budapesten körülvárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In: *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből*. Szerk.: SZÁVA Péter. Budapest, Zrínyi, 1975. (A továbbiakban TÓTH, 1975.) 412. o.

¹⁴ A budapesti csata során szovjet hadifogságba ejtett személyek számával kapcsolatosan megjelent létszámadatokat és számításokat bővebben lásd: BOGNÁR Zsolt: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztesége(i). *Studia Carolinensia* I. (2000.) 1. sz. 79–81.

¹⁵ TÓTH, 1975. 266.

¹⁶ BÖHME, Kurt: *Die Deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. Eine Bilanz*. München, 1966. 30.

¹⁷ Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban HL) Honvédelmi Minisztérium (A továbbiakban HM) 25.251./eln. – 1945.

¹⁸ HL Külügyminisztérium (A továbbiakban KÜM) Hadifogoly Osztály (A továbbiakban Hdf. O.) 30.002./pol. – 1945.

erdélyi városokban való vesztegléskor az őrszemélyzet megtiltotta a magyar szót.¹⁹

Számításainkkal közel azonos eredményre jutott a németországi emigrációban tevékenykedő Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének (MHBK) Hadifogolyszolgálatára is. Az általuk szerkesztett Fehér könyv, amely 1950-ben a világ közvéleménye elé tárta a Szovjetunióba elhurcolt magyar hadifoglyok és polgári internáltak helyzetét, s amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el 100 ezer főre teszi a Budapestről elhurcolt polgári lakosok számát.²⁰

A mintegy százezres polgári fogoly számot támasztják alá azon gyűjtőtáborok létszámadatai, amelyekbe a budapesti polgárokat gyűjtötték.

A fővárosban elfogottak legnagyobb részét, kb. 40%-át a gödöllői premontrei gimnáziumból kialakított gyűjtőtáborba hajtották. Ez a tábor január közepétől március közepéig állt fenn, miközben mintegy 50-60 ezer foglyot őriztek benne. Ezen időszak alatt a lágerlakók folyamatosan cserélődtek, naponta több ezren jöttek, és ugyanennyit tovább is vittek. A létszám január végén 20-25 ezer, február közepétől pedig már 35-40 ezer volt. A budapesti svájci követség jelentése szerint a gödöllői „koncentrációs táborban... mintegy 40 ezer internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”.²¹ A visszaemlékezésekben

¹⁹ HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (A továbbiakban Tgy.) 3225. KISS István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja 4., Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (A továbbiakban VHBSZ) 421. – 1993. BALCZÓ István volt civil (hadi)fogoly visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ BALCZÓ) 1., VHBSZ 288. – 1992. BARANYAI Béla visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ BARANYAI) 1.

²⁰ Ugyanakkor, e könyvben sajnálatosan hiányzik annak leírása, hogy milyen adatokon, illetve számításokon alapszik a 100 ezres létszámadat. *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Szerk.: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálatára. Bad Wörishofen, Hungária, 1950. 9.

²¹ A svájci követség jelentése Magyarország orosz megszállásáról 1945 tavaszán. In: MONTGOMERY, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi, 205.

is szinte egybehangzóan 30-40 ezer fős létszámot említene, melyhez egyesek hozzáteszik, hogy „zömében civilek”.²²

A másik város, ahova a Nagy-Budapestben elfogottakat gyűjtötték Cegléd volt. Itt jött létre a legnagyobb magyarországi (hadi)fogolykoncentráció. A visszaemlékezéseken túl ezt erősíti meg a Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő csoportjának „Adatok a hadifoglyok körülbelüli létszámáról” című 1946-ban készített feljegyzése is, amely szerint „1945 május hóban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott”.²³ Hihetetlenül magas számnak tűnik a 130 ezer fő. De mindjárt érthetőbbé válik, ha az ehhez kapcsolódó két tényezőt is figyelembe vesszük. Először is a ceglédi fogolytáborként említett tábor tulajdonképpen két tábort fed: a páncélos és a huszár laktanyából kialakított táborokat. Másodszor pedig, mivel Cegléd a kelet felé menő vasútvonalak egyik legfontosabb csomópontja, az itteni fogolytáboroknak volt az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb az átmenő forgalma, vagyis ezek a táborok gyűjtőtábori funkcióik mellett igen jelentős tranzit-tábori feladatokat is elláttak, ami nem volt ritka e táborok esetében. A Ceglédre került nagy-budapestiek egy részének az itteni lágerek már a gödöllői utáni második gyűjtőtáboruk volt, míg a másik részüket Budapestről egyenesen ide hajtották.

A főváros és környékéről elhurcoltak harmadik legnagyobb gyűjtőtáborára a bajai utász laktanyából kialakított láger volt, ahol az átlagos létszám 20 ezer körül mozgott. Ezekén kívül még a budapesti Ferenc József lovassági, a jászberényi páncélos- és méneskar laktanyából, a váci fegyházból, a tetétlenpusztai Teleki-majorból valamint a kiskunfélegyházi zárdából és a tanítóképzőből kialakított hadifogoly-gyűjtőtáborokba vitték. A távolabbi táborokba azért vittek

²² VHBSZ 331–1992. HRDLICKA István visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ HRDLICKA) 2., VHBSZ BALCZÓ 3., 325–1992. BALOGH József visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ BALOGH) 4., 423–1993. CSERNAI Sándor visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ CSERNAI) 3.

²³ HL Békeelőkészítő csoport iratai A/I. 94/4766.

foglyokat a fővárosból, mivel a közeli máris igen hamar túlszűfoltta váltak.

Természetesen ezekben vegyesen voltak a civilként és a katonaként fogságba ejtettek. Arányuk e táborokban igencsak különböző volt. Az is nyilvánvaló, hogy a túlnyomó többségükben magyar foglyokon kívül németek, szlovákok, ruszinok és egyéb nemzetbeliek is voltak. A Honvédelmi és a Külügyminisztérium iratai, valamint a visszaemlékezések szerint e táborok átlagos létszáma 10-20 ezer fő körül mozgott.

A Budapestről és környékéről történt elhurcolások időintervallumára, módjára, területi arányaira, a fogságba vetettek életkorára, társadalmi összetételére, valamint az elhurcolások útvonalaira vonatkozóan a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára (korábban Politikai Osztályára) érkezett több tízezer kérelem alapján pontos képet nyerhetünk.

A budapesti és környékbeli polgárok összeszedése – mint ahogy ez a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályához érkezett kiszabadítási kérelmekből kitűnik – december végétől április első feléig tartott, vagyis az ostromgyűrű bezárulásától a főváros elfoglalása után még több mint két hónapig(!), az Ideiglenes Nemzeti Kormány Budapestre költözéséig. Ugyanakkor a legnagyobb arányú összeszedések január közepétől március közepéig tartottak. Az első budapesti civil (hadi)foglyok budai lakosok voltak, majd január elejétől a pesti oldalról is kezdtek összeszedni a polgári lakosokat, akik közül az elsőket Zuglóról és Kőbányáról hurcolták el.

Az ekkor még Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz az első hivatalos értesítések a tömeges elhurcolásokról február középső harmadában érkeztek. Csorba Jánosnak, Budapest székesfőváros 1945. január 21-én a Budapesti Nemzeti Bizottság által megválasztott polgármesterének február 11-i, a miniszterelnökhöz írt levele a következőképpen tudósít a Budapesti helyzetről: „Budán még folynak a harcok, de értesülésem szerint ezek már nem nagy terjedelműek, inkább szívósan védelmezett ellenállási fészkek, ezenkívül a Vár,

amelyik a földalatti kazamatáival még sokáig tudja magát védelmezni, továbbá a Gellérthegy és környéke.²⁴ ... súlyosan nehezedik a városra az a körülmény, hogy az orosz csapatok az embereket munkára fogják össze. Ezeket néha csak néhány óráig veszik igénybe, máskor azonban napokig dolgoztatják, sőt vidékre szállítják őket. *Az összefogdosás az utcákon, minden rendszer nélkül történik. Vannak, akiket éhesen, kiskabátban visznek el.* Nemcsak munkanélkülieket, hanem igen sok esetben fontos üzemek alkalmazottait, vezetőit, sőt néhány lelkészt is összeszedtek. *Közülük több ezer embert gyűjtőtáborokba visznek, részben Gödöllőre, részben más városokba. Ezeknek számát 18-20 000-re becsülik.*²⁵ *A táborokban semmit sem csinálnak velük, még csak ki sem hallgatják őket. Emiatt a férfiak nem mernek az utcákon járni. Az összefogás veszedelme éppen azokat fenyegeti, akiknek fontos munkájuk miatt lakásukat el kell hagyni.*”²⁶ (Kiemelés tőlem – B. Z.) Majd egy héttel később Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredes, – akit Csernisov, Budapest szovjet katonai parancsnoka mellé rendelték ki összeszekítő tisztként – 1945. február 17-i, a honvédelmi miniszternek tett jelentésében a következőket írta: „Az emberek rendszertelen összefogdosása és elhurcolása rendületlenül tovább folyik.” Majd a továbbiakban így folytatja: „Megható a budapesti lakosság élni akarása. Ingyen és élelem nélkül minden munkás a helyére sietne, hogy a termelést folytassa, üzemét rendbehozza. Az elhurcolás veszélye azonban megfélemlen-

²⁴ A levél még a Budán védekező német-magyar védősereg kitörése előtt keletkezett, ami este 20⁰⁰ órakor kezdődött.

²⁵ A valóságban már ekkor jóval több civilt vetettek hadifogságba a szovjet szervek. A valóságosnál alacsonyabb létszámadatnak több oka is van. Először is a főpolgármester a Budai oldalon történt elhurcolásokról nem sokat tudhatott, hiszen január 18-ától már teljesen el volt vágva a Budai oldaltól és korábban is inkább a budai irányban történt migráció. Másodszer pedig ebbe a létszámba természetesen nem vette bele az akkori Budapest közigazgatási határán túli fogolyszedéseket sem.

²⁶ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban MOL) Miniszterelnökség XIX-A-1-j 474./1945.

lít mindenkit. Senki sem meri elhagyni otthonát.”²⁷

Szintén Hátszeghi ezredes²⁸ immár 1945. március 29-i jelentésében szerepel, hogy „4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfi lakosságot. Egyes épülettömböket körülzárnak és a férfiakat 18-50 évig állítólag igazoltatás céljából – először a GPU (valójában az NKVD, amibe a GPU 1934-ben beolvadt – B.Z.) parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik. Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba. Kérek sürgős intézkedést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál.”²⁹

Az elhurcolások olyan mértéket öltöttek, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminisztere, Gyöngyösi János személyesen kérte Vorosilov marsalltól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől a foglyaszedés leállítását.³⁰

A lakosság összeszedésének többféle módját is alkalmazták a szovjet katonák. A legalapvetőbb módszerük volt, hogy a már elfoglalt háztömbök, lakónegyedek vagy gyárak óvóhelyeiről (légoltalmi pincéiből) – a hivatalos verzió szerint – a 18-50 év közötti férfi lakosokat – a valóságban pedig a 13 évestől³¹ az 56 évesig³² – közvetlenül a front mögött kialakított gyűjtőhelyekre terelték, azon címszó alatt, hogy ott majd igazolják őket és erről dokumentumot (bumászkát) is kapnak, mellyel szabadon közlekedhetnek. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagában ezrével található olyan kérdőívek, melyek „*Mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái?*” rubrikájában az 1945 januári vagy

februári dátum mellett valamelyik budapesti ház óvóhelye szerepel.

A másik leggyakoribb módszer – mely nagyságrendjét tekintve vetekszik az előbbivel – amikor már nem közvetlenül a harcok befejezte után, hanem egy-két nappal később, az épülettömböket, illetve lakásokat végigjárva a lakásokból vitték el a polgári lakosokat szintén igazolás ígéretével vagy csak egy kis munkára, malenkij robotra. Így emlékeznek erre vissza a túlélők: „1945. január 15-én az orosz katonák lakásról-lakásra jártak, és az embereket malenkij robot gyanánt elhajtották, köztük engem is. Egy Vas utcai pincébe gyűjtöttek bennünket, majd másnap az Erdősor utcába, ahol szintén egy pincében töltöttük az éjszakát.”³³ „1945. január 20-án csendes idő volt, hallgattak a fegyverek, még a nap is kisütött, bár tél közepén jártunk. A csend és a napsugarak kis reményt és bátorságot öntöttek szívünkbe és úgy döntöttünk feleségemmel, hogy a pincéből fel kell költözni, annál is inkább, mivel a feleségem félidős terhes volt. Csakhogy lakásunk romokban hevert, a szovjet csapatok szétlőtték. Így történt, hogy feleségem húga, aki a Ferenc körút 21-ben lakott, ideiglenesen befogadott minket, s még aznap át is költöztünk. Délután fél kettő volt, amikor végeztünk a rakodással, éppen csak leültünk, amikor az ajtón zörgettek. Kinyitottam az ajtót. Elöttem négy szovjet katona és egy magyar szakaszvezető állt. Felszólítottak, hogy szedjem össze magam és menjek velük. Azonnal felmutattam a felmentésemet, mely még az általános mozgósításkor figyelembe vételre került. Azonban most nem sokat törődtek velem. Azt mondták, induljunk, majd a Katonai Parancsnokságon igazoltatnak. A feleségemtől szinte el sem búcsúztam. Elhitttem a hazugságot, hogy nemsokára visszajövök. Magamhoz vettem egy kiskabátot és elindultunk.”³⁴ Ezt a módszert később is, mint például március végén is alkalmazták, ahogy ezt olvashattuk Hátszeghi Ottó március 29-i jelentésében.

²⁷ HL HM 1274./ált. – 1945.

²⁸ Hátszeghi Ottó ezredes 7 nappal e jelentésének megtétele után, azaz 1945. április 5-én az NKVD őrizetbe vette, majd a moszkvai Ljubjanka börtönbe szállította. Hét évi vizsgálati fogság után 15 évi javító munkatáborra ítélték. Felmentése után, 1955. szeptember 14-én érkezett haza a GULAG-ról.

²⁹ HL HM 20.326./eln. – 1945.

³⁰ STARK, 1994. 163.

³¹ Az 1931-ben született Elter Dezsőt 13 és fél évesen a Standard Villamossági RT. óvóhelyéről vitték el 1945. január 7-én. HL KÜM Hdf. O. 27.732/pol. – 1945. és ELTER Dezső visszaemlékezése – a szerző birtokában.

³² HL KÜM Hdf. O. 27.793/pol. – 1945.

³³ VHBSZ 26. – 1992. GÖMÖRI Lajos visszaemlékezése 1.

³⁴ VHBSZ CSERNAI 1.

A következő módszer alkalmazása – amikor az utcáról szedték össze az embereket – méreteiben közel megegyezik az előbbiekekkel. Ez általában úgy zajlott le, hogy egy-két szovjet katona a forgalmasabb utcák és terek (a körutak, az Andrássy út, Rákóczi út, Oktogon stb.) házainak kapualjaiban vagy egy-egy épen maradt üzlethelyiségben elbújva az arra járókat összeszedte és betuszkolta a belső udvarokba, pincékbe, vagy magukba az üzlethelyiségekbe, majd a sötétség beálltával tovább vitték őket a gyűjtőtáborok felé. Az egyik volt (hadi)fogoly fanyar humorral, így emlékezik erre: „1945. január 21-én estünk fogságba Béla bátyámmal. Már mind a ketten civilben voltunk. Édesapánk részére akartunk orvost, vagy valamilyen orvosságot szerezni.³⁵ [...] Bátyám javasolta, hogy a Damjanich utca és a Rottenbiller utca sarkán van egy patika, menjünk arra. Messziről láttuk, hogy mások is bemennek a patikába, tehát nyitva van. A patika közelében váratlanul ott termett két géppisztolyos ruszki és betessékelt bennünket a patikába. Már jó néhányan voltunk bent, de már senki nem akart orvosságot vásárolni.”³⁶

Ahogy befejeződtek a harcok – Pesten január 18-án, majd Budán február 13-án – az emberek – legalábbis azok, akik nem romeltakarításon dolgoztak – saját lelkiismeretüktől vezérelve, valamint a Budapesti Nemzeti Tanács január 21-i és a szovjet városparancsnok január 22-i felhívásának eleget téve munkahelyeikre siettek, hogy mielőbb megindulhasson a termelés.³⁷ Azonban az embereket ez sem mentette meg az elhurcolástól, még akkor sem, ha a Vörös Hadsereg részére dolgoztak. Így hurcoltak el munkásokat például a Kelenföldi Erőmű Budafoki úti, a Standard Villamossági RT. Fehérvári úti telephelyéről, az Egyesült Izólámpagyárból, a csepeli Weis Manfréd Gyárból, a MÁV Istvántelki és a Kőbányai Főműhelyéről közel 400 főt, a Dreher Kőbányai Serfőzde és Csokoládégyár RT. X.

Halom utcai üzeméből 86 főt, a Hoffher-Schranz Gépgyár 81 dolgozóját és a sort még hosszan folytathatnánk.³⁸ Nem kímélték a különböző egészségügyi intézetek járóképes betegeit sem, és sokszor a gondozó személyzettel együtt hajtották őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborba. Ilyen sors jutott osztályrészül például a Vas utcai Pajor szanatórium, az óbudai Szent Margit Kórház a Budakeszi Tüdőszanatórium betegeinek vagy a Gömbös Gyula úti³⁹ 11. számú helyőrségi kórház betegeinek és személyzetének. (Utóbbi összes lakóját miután már egyszer elvitték, újra kórházként használva ismételtelen személyzettel együtt fogságba vetették.)⁴⁰

Akinek sikerült ezen akciókból kicsúsznia és hadköteles korú volt, annak kerülete illetékes NKVD parancsnokságán kellett jelentkeznie igazoltatás végett. Innen néhány kivételtől eltekintve mindenkit fegyveres kísérettel, konvojban hadifogoly-gyűjtőtáborok felé indítottak útba.⁴¹

A Budapest környékéről történő elhurcolásoknál – az előzőekben említettekén kívül – még két fajta módszert alkalmaztak a szovjetek, amelyeket a fővárosban nem alkalmaztak, csak vidéken. Nyilvánvalóan a különböző közegek különböző módszereket kívántak. Az egyik esetben a város vagy község szovjet katonai parancsnoksága kihirdette, vagy kihirdettette falragaszok, illetve dobszó útján, hogy minden 18-50 éves közötti férfi köteles igazoltatás vagy közmunka végett a megjelölt időben és a kijelölt helyen jelentkezni, ami többnyire a város-, vagy községháza, vagy valamilyen iskola volt. Ilyen módszerrel vittek el például

³⁸ HL KÜM Hdf. O. 127.803./pol.–1945., 125.108./pol.–1945., 27.793./pol. – 1945., 28.037./pol. – 1945., 27.113./pol. – 1945., 27.575./pol.–1945.

³⁹ Ma Alkotás út.

⁴⁰ HL KÜM Hdf. O. 27.112./pol. – 1945., 28.039./pol.–1945., 27.509./pol. – 1945., 27.696./pol.–1945., 27.721./pol.–1945., 120.368./pol.–1945., 27.796./pol.–1945., 27.639/pol. – 1945., 27.642/pol. – 1945.

⁴¹ Ilyen NKVD parancsnokságok voltak: VIII. Luther u. 4., IX. ker. Üllői út 8., XI. Horthy Mikós (ma Bartók Béla) út 61., XII. ker. Böszörményi u. 23., XIV. Amerikai út 25. szám alatt.

³⁵ Édesapja 5 nappal később meghalt.

³⁶ VHBSZ BALCZÓ I.

³⁷ *Források Budapest Múltjából. IV. kötet Szerk.: GÁSPÁR Ferenc. Budapest, 1973. 22–23.*

a rákospalotai városháza elől is 1945. január 27-én mintegy 600 férfit.⁴² (Ugyanaznap vitték el a rákospalotai Istvánfelki Főműhely 310 dolgozóját is a gödöllői hadifogoly-gyűjtőtáborba.)⁴³ Január 8-án Érdről a vásártérről mintegy 6000 érdit és körülbelül 2000 környékbeli (Diósd, Tárnok, Sósút stb.) lakost,⁴⁴ vagy Pesthidegkútról január 14-én mintegy 700 főt.⁴⁵

A másik „vidéki” módszer, ami még gyakoribb volt a főváros környékén és országosan is, az embereknek a német nemzetiségük okán⁴⁶ történő deportálása.⁴⁷ Ezen elhurcolások azonban két lényeges momentumban különböztek az előbbiektől. 1.) Ilyen esetekben nemcsak férfiakat, hanem férfiakat és nőket vegyesen vittek el, míg az előző esetekben – a kivételektől eltekintve – csak férfiak hurcoltak el. 2.) Az előbbieket hadifogolyként kezelték; a katona foglyokkal együtt, velük azonos ellátásban részesítették, őket hadifogoly-gyűjtőtáborokba, majd a szovjetunióbeli hadifogoly céltáborokba vitték. Az utóbbiakat azonban internálakként kezelték, nem keverve össze őket a katona foglyokkal. Az elszállítási útjuk is más volt és a Szovjetunióban is külön táborokba, internálótáborokba lettek elhelyezve.⁴⁸ Mindebből következően róluk a

következőkben nem fogok szólni, hiszen ők nem (hadi)foglyok voltak.⁴⁹

Az elhurcolások a társadalom teljes spektrumát érintették. Így látta ezt gróf Teleki Géza vallás és közoktatásügyi miniszter is, aki Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz 1945 nyarán írott egyik levelében a következőket írta: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”⁵⁰ Bár Teleki Géza országos kitekintésben írta le mindezeket, mégis mindez érvényes a budapesti és környékbeli elhurcolásokra is, amint ez az eddigiekből és a következőkből is kiderül. Sőt a budapesti elhurcolásoknak igen sokan olyanok is áldozatai lettek, akik az ország legkülönbözőbb pontjairól karácsonyra, látogatóba vagy az általános menekült-hulámmal érkeztek a fővárosba vagy éppen vidékről jártak be dolgozni.⁵¹

A szovjetek különös előszeretettel vitték el az egyenruhás közalkalmazottakat, például postásokat, vasutasokat vagy éppen rendőröket. Valószínű oka ennek, hogy a hadifogolyhiánnyal küszködő szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az emberek, mivel ezek az egyenruhások „jól mutattak” a civil foglyok tömege közt, s könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületnek a tagjai.

A Magyar Postavezérgazgatóság 1945. május 9-i, a Külügyminisztériumhoz címzett levelében 859 elhurcolt alkalmazottjának a szabadon bocsátását kérelmezi.⁵² A gödöllői és a ceglédi gyűjtőtáborokban külön postás századokat alakítottak ki. Ugyancsak „előszeretettel” vitték el a BSZKRT,

⁴² HL KÜM Hdf. O. 27.495./pol. – 1945.

⁴³ HL KÜM Hdf. O. 27.270./pol. – 1945.

⁴⁴ ROMITS Antal: Főhajtás az elhurcoltakért. *Érdi Tükör* (2000.) 2. sz. 21.

⁴⁵ HL KÜM Hdf. O. 26.726/pol. – 1945.

⁴⁶ Azért e körülményesnek tűnő kifejezés, mert a német nemzetiségűek elhurcolása címén német nevű magyar nemzetiségűeket és több generációra visszamenőleg magyar ősökkel bíró magyar nevű magyarokat is igen nagy számban elvittek ilyen alapon, ha nem volt az illető településen elég „német nemzetiségű”.

⁴⁷ A Budapesthez 1950-ben csatolt települések közül például Csepelről, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Rákoscabáról, Sashalomról és Újpestről is tömegesen vitték el a „német nemzetiségűeket”.

⁴⁸ A Magyarországi polgári lakosság elhurcolásának típusait és létszámát részletesebben lásd: BOGNÁR Zalán: Magyarország második világháború hadifogoly-vesztesége 51–54. In: *60 éve kezdődött a II. világháború. Nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga*. Szerk.: RUSZIN, Omelján. Uzsorod, Misztecká Liniá, 2001.

⁴⁹ A malenkij robotra elhurcoltakról bővebben lásd: ZIELBAUER György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945-1955*. Szombathely-Vép, Pannon Műhely 1990., FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a SZU munkatáborokban*. Budapest, Formatív, 1990.

⁵⁰ MOL KÜM XIX-J-1-j, 21.doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

⁵¹ 1944 márciusára az 1,2 millió fős főváros 1 380 000 főre emelkedett. *Tanulmányok Budapest múltjából XIV. kötet*. Budapest, Akadémia, 1961. 633.

⁵² HL KÜM Hdf. O. 27.271./pol. – 1945.

vagyis a Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság egyenruhás alkalmazottait is, a villamosvezetőket, kalauzokat stb. Egy részükből a ceglédi Huszár laktnyabeli hadifogolytáborban alakult külön BSZKRT század.⁵³ Hasonló volt a helyzet a MÁV alkalmazottaival is. A MÁV Általános Igazgatási Főosztályának – az 1945. március 27-i levelében olvasható – addigi összesítése szerint az orosz katonai hatóságok által elvitt budapesti államvasúti alkalmazottak száma 1195 fő.⁵⁴ A rendőrökkel sem kivételeztek. Szolgálati helyeikről, a rendőrőrszobákról vitték el a rendőröket, például február 11-én a XI. Horthy Miklós út 9. szám alatti rendőrőrsről 39 főt, vagy a várból 8 főt.⁵⁵ Ugyanígy elvitték az új, demokratikus Magyar Honvédség Budapestre kerülő tagjait is, mint például március 10-én a Horthy Miklós körtérről Lék László főhadnagyot, aki a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Irodáján teljesített szolgálatot⁵⁶

Voltak olyanok, nem is kevesen, akik az első világháborúban már megízlelték az orosz hadifogságot, a szibériai csontfagyasztó telet és a második világháború végén immár civilként és már megöregedve kellett elszenvedniük immár a szovjet fogság embertőlő malmának a poklát. Így történt ez Solc Jánossal is, aki 53 évéből már 6 esztendő orosz hadifogságban töltött,⁵⁷ és még sokan másokkal, akik a korábbi orosz fogságban elsajátított orosz nyelvtudásukkal sokat segítettek sors-, pontosabban a bajtársaikon, akik sokszor életüket köszönheték az öreg bakák nyelvtudásának. Ugyanakkor sajnos közülük a legtöbben már nem éltek túl a másodszori fogság megpróbáltatásait.⁵⁸

A különböző forrásokból és visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül, hogy a szovjet katonáknak, illetve feletteseiknek teljesen mindegy volt a foglyok kiléte.

⁵³ HL KÜM Hdf. O. 27.111./pol. – 1945.

⁵⁴ HL KÜM Hdf. O. 27.270./pol. – 1945.

⁵⁵ HL KÜM Hdf. O. 27.688./pol. – 1945.

⁵⁶ HL KÜM Hdf. O. 27.541./pol. – 1945.

⁵⁷ HL HM 35.211./elnöki – 1945.

⁵⁸ ELTER Dezső visszaemlékezése 3., VHBSZ 33. – 1992. CSÁNKI Gábor visszaemlékezése. (A továbbiakban VHBSZ CSÁNKI) 4.

Így került fogságba több az ellenállási mozgalomban részt vett személy, mint például a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kis János altábornagy vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tagjai: Mikó Zoltán, Bondor Vilmos és még mintegy 250 társuk,⁵⁹ közte Rhorer Emil.⁶⁰ Sőt partizánok, mint például Csohány Endre, a Görgey partizán zászlóalj parancsnoka és társai, akik egy ideig együtt harcoltak a szovjet csapatokkal,⁶¹ vagy Csillik Gábor, aki a Lendvay utcai partizánszakaszban harcolt.⁶² Említhetjük még a zsidókat mentő Rózsa Pált is, akit január 3-án hurcoltak el a lakásáról, és akiért kiszabadítási kérelemmel fordultak a megmentett kommunista párti zsidók, valamint több a szovjetek oldalán, a Budai Önkéntes Ezred tagjaként harcolt magyar katona is.⁶³

Szovjet hadifogság jutott osztályrészül igen sok zsidó származású személynek is, akik egyszer már átélték a megaláztatottság, a kiszolgáltatottság, az embertelenség és a naponkénti halálmegkíséret borzalmas stációit. Volt, akit a bori lágerből a szerb partizánok szabadítottak ki, s miután hazajött Budapestre, a felesége keresése közben a Rózsák terén vetették fogságba.⁶⁴ A budapesti gettóba zárt zsidóság egy része sem sokáig örülhetett a január 18-i felszabadulásnak, mert többüket még aznap, hazatérve lakásukba, a lakótársaikkal együtt hurcolták el.⁶⁵ Sőt, olyanok is akadtak, akik valamelyik náci KZ lágert túlélve hazatértek zsebükben az angol-orosz nyelvű igazolással, s az utcáról – 1945 áprilisában – igazolásukat semmibe véve hurcolták el egy másik típusú embertelen birodalom lágereibe.⁶⁶

⁵⁹ BENKŐ Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti, 1994. (A továbbiakban BENKŐ, 1994.) 287–295.

⁶⁰ HL KÜM Hdf. O. 127.831/pol. – 1945.

⁶¹ HL KÜM Hdf. O. 25.984/pol. – 1945.; BENKŐ, 1994. 290.

⁶² A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége kérte ki. HL KÜM Hdf. O. 27.413./pol. – 1945.

⁶³ HL KÜM Hdf. O. 27.760./pol. – 1945.

⁶⁴ HL KÜM Hdf. O. 27.758./pol. – 1945.

⁶⁵ HL KÜM Hdf. O. 27.684./pol. – 1945.

⁶⁶ HL KÜM Hdf. O. 27.228./pol. – 1945.

Az elhurcolások elől az egyedüli esélyt a Magyar Kommunista Párt tagsági igazolványa vagy Vas Zoltánnak, Budapest kommunista párti közellátási kormánybiztosának az igazolása adhatott. Így emlékezik erre Nagy Ferenc a későbbi miniszterelnök: „Pártigazolványt igyekezett kapni mindenki. Csakhamar kiderült, hogy a Vörös Hadsereg támogatásával milyen hatalmas előnyt jelent a Kommunista Párt igazolványának a felmutatása. Vöröskatonák elkezdtek összerakni Budapest férfilakosságát. [...] Az elfogottak közül azonban csak az tudott szabadulni, aki a Kommunista Párt igazolványát mutatta fel. A kommunisták igazolása menlevél volt, amelyet primitív orosz katonák is respektáltak, bizonyoságul annak, hogy a kommunistákkal való kivételezés központi utasításra történt.”⁶⁷ Ugyanakkor ez nem mindig volt így, hiszen voltak olyan kommunisták is, akiket igazolványuk felmutatása ellenére is elvittek, ha az orosz örnekek fogolyhiánya volt. De az kétségtelen tény, hogy a Magyar Kommunista Párt tagsági igazolványának a felmutatása a legtöbb esetben valóban „menlevél” volt. Az is bizonyos, hogy a szovjet fogságból a Kommunista Párt tudta leginkább kiszabadítani embereit, nagyobb eredményességgel, mint maga a magyar kormány.

Az előbbieket támasztja alá Hegedűs András kommunista párti politikus, későbbi miniszterelnök: „Engem is sokszor igazoltattak, néha csak kisebb munkavégzésre fogtak be, máskor viszont láthatólag hadifogolyként kezeltek. Kétszer megszöktem, egyszer pedig sikerült üzenni a kommunista pártnak és ők kimentettek. Vas Zoltán kézzel írt igazolása esetenként többet ért, mint az orosz városparancsnok pecsétetes papírja, mivel azt a harcoló alakulatokhoz tartozó katonák nem fogadták el.”⁶⁸

Maga Rákosi Mátyás is keserűen panaszkolt egyik Dimitrovhoz írott levelében: „sok jó elvtársat, mint németet elvittek, akiket csak ritkán tudunk kiszabadítani...

Nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a raziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon és, mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket. A Központi Bizottság házáat naponta valósággal megszállják az izgatott hozzátartozók.”⁶⁹

A szovjet katonák számára csak egy dolog volt fontos: a létszám. Még az is előfordult, hogy nők is belekerültek a (hadi)fogoly-oszlopokba. Ők többnyire önként vállalták a sorsközösséget férjükkel, de őket a romániai lágerekből már haza küldték, illetve haza engedték.⁷⁰

Az óvóhelyeken, a lakásokban, az utcákon, illetve az NKVD parancsnokságokon fogságba vetett embereket egy arra alkalmas helyiségbe, többnyire pincékbe vagy nagyobb termekbe gyűjtötték, majd miután összegyűlt néhány száz fő, akkor útnak indították őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborok felé. Az összegyűjtés néha két-három napig is eltartott és addig legtöbbször semmiféle ellátást sem kaptak, esetleg csak vizet.

Az újdonsült (hadi)foglyokat – akik között csak elvétve akadtak városvédő katonákból átvedlett civilek – általában nem a legközelebbi hadifogoly-gyűjtőtáborba hajtották. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a legközelebbi gyűjtőtábor hamar túltelítetté vált, hiszen naponta több ezer foglyot ejtettek és ugyanakkor a vasúti továbbszállítással ezt az ütemet nem tudták tartani. Lehetett ennek természeti akadálya is, mint például a Duna. Ugyanis a budai foglyokat még a főváros bevétele után is sokáig nem vitték át a pesti oldalra.

A Budapesten és környékén hadifogságba ejtett személyeket alapvetően – a már említett – 8 magyarországi településen felállított 11 gyűjtőtáborban gyűjtötték össze. Közülük 4 város – Baja, Budapest, Cegléd, Kiskunfélegyháza – volt a gyalogmenetek

⁶⁷ NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. kötet* Budapest, Európa, 1990. 81.

⁶⁸ HEGEDŰS András: *A történelem és a hatalom igazságában*. Budapest, Kossuth, 1988. 105.

⁶⁹ PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért*. Budapest, Európa, 1987. 77.

⁷⁰ VHBSZ CSÁNKI 5., HL KÜM Hdf. O. 27.637/pol. – 1945.

végcélja, ahonnan már vasúton szállították tovább őket a Szovjetunió felé.

A (hadi)fogyokat fegyveres őrizettel, konvojokban a fentiekből adódótól még változatosabb útvonalakon kísérték a hadifogy-gyűjtőtáborokba. Mégis e sokféle uticélt és útvonalat az irányok és a célállomások alapján három csoportba lehet osztani: 1.) Keleti irány, 2.) Déli irány, 3.) Helybeni elhelyezés.

1.) Keleti irányba, vagyis Gödöllő, Cegléd és Jászberény célállomások irányába hajtották a foglyok legnagyobb részét, mintegy 70%-át, ebből adódóan itt fordultak elő a legváltozatosabb útvonalak. Ezeket a foglyokat alapvetően a pesti oldalon vetették fogságba.⁷¹

A leggyakoribb a Budapest – Kerepestarcsa – Gödöllő útvonal volt. Gödöllőn a Premontrei Gimnázium épületéből kialakított gyűjtőtábor volt a Budapest és környékéről elhurcoltak részére kialakított elsődleges, ebből adódóan a legtöbb nagybudapestit befogadó és egyben a legismertebb láger. A március közepi fennállásáig mintegy 50-60 ezer (hadi)fogyoly járta meg ezt – a korabeli kifejezéssel élve – „haláltábor”. Ebbe a január elejétől működő táborba hozták többek között a XIV., XIII., VI., V., IX. kerületből, Rákosszentmihályról, Pestújhelyről, Rákospalotáról, és a Mátyásföldről elhurcoltakat, majd február közepétől már Budáról is a foglyokat.

Gödöllőről a legtöbbjüket Ceglédre meneteltették az ottani páncélos és a huszár

laktanyából kialakított gyűjtőtáborokba. Kisebbségüket, akiket még január elején szedtek össze, azokat Jászberénybe kísérték az ottani méneskari és a tüzér laktanyából kialakított légerekbe.

A keleti irány második leggyakoribb útvonala a Budapest – Üllő – Albertirsa – Cegléd volt. Ezt az utat a foglyokkal a téli időszakban 3-4 nap alatt tétették meg.

Egyéb, ritkábban előforduló útvonalak is voltak. Ilyen volt a Budapest – Vác (fegyintézet gyűjtőtábor) – Jászberény, a Budapest – Jászberény – Budapest, a Budapest – Jászberény – Cegléd és a Budapest – Gödöllő – Cegléd – Budapest útvonal.

2.) Déli irányba a foglyok mintegy 24 %-át vitték és szinte csak a budai oldalon elfogottakat, december végétől február közepéig. Ezen belül két célállomás irányában vitték a foglyokat. Az egyik a Budapest (Budafok, Budaörs) – Ercsi – Cece – Baja útvonal volt, amelyen valamelyest több embert hajtottak keresztül, mint a másik útvonalon. Ez volt a leghosszabb útvonal. Néha elérte a 180 kilométert is.⁷² Ennek az útnak igen gyakori folytatása volt – immár vasúton – a Baja – Szeged gyűjtőtábor – Temesvár gyűjtőtábor útvonal. Utóbbi két város fogolytábora sajnos sokuknak számára a végállomást jelentette a tavasszal elharpázó has- és flekktifusz járvány miatt.

A déli irány másik fő útvonala a Budapest – Sósút – Kiskunlacháza – Tetétlenpuszta – Kiskunfélegyháza volt. A tetétlenpusztai lágerben a foglyok néhány napot vagy hetet töltöttek, majd továbbhajtották őket Kiskunfélegyházára, ahol először az Állami Tanítóképzőből, majd annak betelte után a Constantinum épületegyütteséből – közkeletű nevén a zárdából – kialakított lágerben helyezték el őket. Az itt bevagonírozottak legnagyobb részének következő célállomása valamelyik romániai átmeneti-elosztó láger volt, de előfordult, hogy – egyelőre – csak a szegedi gyűjtőtáborig vitték őket.

⁷¹ A Külügyminisztérium Hadifogyó Osztályának a kérelmei alapján – egy tetszőlegesen kiválasztott irategységből – egy 500 fős adatbázist képeztünk. Ebből 420 kérvényben találtunk valamiféle megjelölést az elhurcolás útvonalára vagy a fogságba vetett(ek) valamikori tartózkodási helyére vonatkozólag. Ezekből az adatokból és a visszaemlékezésekből rekonstruálni lehetett ezek 98,6%-ának az útirányát és legnagyobb részének az útvonalát is. A kieső 80 kérelemhez tartoznak azok is, akiket német nemzetiségük okán internáltak, – tehát nem hadifogságba kerültek – ezért kerültek ki az elemzésre kerültek köréből. Az elemzésre került 420 kérvényből (egy-egy kérvény sokszor 10-20-30, néha több száz ember elhurcolásáról értesített) 6-nál, azaz 1,4%-nál (Brassó: 4, Komárom: 2) nem lehetett beazonosítani az útirányt.

⁷² Ilyenkor – különböző okoknál fogva módosult az útvonal például Budapest – Sósút – Tetétlenpuszta – Kalocsa – Baja útvonalra.

3.) A harmadik útvonal célállomása helyben, azaz a fővárosban volt. Ezt a láger a fővárosban fogságba vetettek mintegy 6 %-a járta meg. A Budapest különböző helyein összegyűjtött embereknek a Hungária körút és a Kerepesi út sarkán lévő Ferenc József Lovassági Laktanyáig kellett csak gyalogniuk. A magyarországi harcok menetéből adódóan az említett lágerek közül ez létesült a legkésőbb, valamikor március közepén, amikortól a fővárosban fogságba vetetteket már többnyire ide hozták. A korábban elhurcoltak egy része is nagy vargabetűt leírva szintén ebbe a lágerbe került. Ők többnyire a Budapest – Gödöllő – Cegléd – Budapest útvonalat járták meg és áprilisban érkeztek ide. Közülük sokan még májusban is itt voltak. Ugyanakkor az is előfordult, hogy innen többeket március végén az egyik jászberényi lágerbe vitték, ahonnan április elején vasúton továbbszállították őket.

A foglyokat Budapestről gyalogmenetben, ötös sorokban, általában 4-500, de esetenként az 1000 főt is meghaladó csoportokban, egy vagy több napon át hajtották a gyűjtőtáborokig. Az út a -10 – -15 C fokos hidegben nagy megpróbáltatás elé állította, főként a civileket, akiket sokszor csak kis-kabátban hurcoltak el lakásukból, munkahelyükről vagy az óvóhelyről. A hideg főleg éjszakánként volt olyannyira elviselhetetlen, hogy a legtöbben nem, vagy csak alig tudtak aludni. Szálláshelyük sokszor a hómezőn, a szabad ég alatt, esetleg istállóban vagy valamilyen kőépületben volt.⁷³ A -20 – -25 C fokos éjszakák után a fogolycsoportokból egy-két ember már nem ébredt fel.

Amíg az út tartott a foglyok ételmezése egyáltalán nem volt megoldott. Teljesen az őket kísérő őrszemélyzet jószándékától függött. Sok esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. Ez részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, illetve a szökésektől való félelemből

fakadt. Utóbbi magyarázatául: ha az útba eső települések polgárai segíthettek az ételmezésben, a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezése alkalmával nem egyszer fordult elő szökés. Ezen túlmenően a kiéhezett, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei sokkal kisebbek! Ételhez ezért a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy útközben az érintett települések lakói kerítéseik mögül dobálták a menetelő foglyok közé az ételmet, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel, vagy puskatussal bírták távozásra.

Szökés esetén az örök felszólítás nélkül használták fegyvereiket. Akik rosszul lettek, vagy nem bírták a menetelést, azokkal a fogolycsoport elvonulása után egy hátramaradt őr végzett és belökte őket az útmenti árokba. A hiányzó foglyokat az örök az éppen arra haladókkal vagy a közelben lévőkkel pótolta.⁷⁴

A hadifogoly-gyűjtőtáborokban siralmasak voltak a körülmények. Általános volt a túlszűfoeltség, de leginkább Gödöllőn, ahol – az egyik foglyot idézve: „Egy talpalatnyi hálóhelyért a foglyok között állandó, gyakran tetleges harcok folytak.”⁷⁵ Ugyancsak erről a táborról egy másik hadifogoly a következőképpen ír: „A gimnázium épülete túlszűfoelt volt, időnként tudtunk csak besurranni a folyosóra kissé átmelegedni.”⁷⁶

A gyűjtőtáborokban, aki fedél alá jutott az általában a pusztá padlón, vagy istállóban, de volt ahol már fa priccseken hajthatta álmra a fejét. Már amennyire ezt a vérszívó élösködők, a tetvek és a poloskák megengedték, amikkel, aki fogoly lett az hamar megismerkedett.

Az ételmezés a táborokban mind mennyiségileg, mind minőségileg olyannyira silány volt, hogy a Külügyminisztérium a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok képviselőinek kérésére 1945. május

⁷³ VHBSZ 111–1992. VÁSÁRHELYI József: Zord idők. (A továbbiakban VHBSZ VÁSÁRHELYI) 29., VHBSZ 374. – 1992. MICHALIK Kázmér visszaemlékezése. 2.

⁷⁴ VHBSZ BALCZÓ 1., VHBSZ VÁSÁRHELYI 30., VHBSZ 245–1992. ZAG József visszaemlékezése, 1.

⁷⁵ VHBSZ 402–1993. KISS János visszaemlékezése, 2.

⁷⁶ VHBSZ BALCZÓ 2.

16-án ismételt szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságot „...hogy a táborokban a táplálkozás, mely miatt a foglyok nagyrésze igen erősen szenved, a lehetőség szerint feljavíttassék.”⁷⁷

Általában naponta kétszer kaptak meleg levest és 30-40 dkg kenyeret. A foglyok részére olajos, illetve benzines hordókban főzték a levest, amely többnyire vízben főtt kukorica, búza (toklással), borsó vagy marharépa volt.

A civilek számára az edények, illetve az evő alkalmatlanságok okozták a legnagyobb gondot. Így lehetőségeikre és leleményességükre voltak utalva. Előkerültek a lámpabúrák, virágcserepek, konzervdobozok és egyebek. Volt, hogy 10-20 ember evett egy edényből.⁷⁸

A tisztálkodásra szinte alig volt mód. Nemhogy szappan, de még víz is alig volt. Csak némelyik táborban volt fertőtlenítő kazán, amivel a ruhákból – hacsak egy időre is – az élősködőket ki tudták irtani.

A táborok túlszűfolttsága, a gyenge és egyoldalú táplálkozás, az evőalkalmatlanságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében, a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Gyorsan terjedt a vérhas és a kiütéses tifusz. Orvosság nem volt.

A gödöllői táborban eleinte, naponta 50-60, később 100-nál is több halottat földeltek el a foglyok a tábor melletti erdőben, illetve a közeli kukoricásban jeltelen tömegsírokban.⁷⁹

Az egyik hadifogoly, aki maga is jelentkezett ilyen munkára a dupla adag étel és a szökés lehetőségében bízva, így írja le a halottak temetését: „A munkánk a halottak levetkőztetése volt, valamint gödröket ásni, melyekbe tömegével kellett behordani őket és eltemetni. Nem lehetett már nem elvégezni ezt a nagyon szomorú munkát, mely reggeltől egész estig tartott. Utána annyira rosszul voltunk, ennek a szörnyű munkának a hatására, hogy két napig se a kenyeret, se

a pocsék levest nem tudtuk megenni.”⁸⁰ A többi táborban sem volt sokkal jobb a helyzet.

A táborokba naponta több fogolycsoport is érkezett, ugyanakkor naponta küldték tovább őket, vagy egy másik gyűjtőtáborba, vagy pedig bevagonírozva valamelyik romániai átmeneti táborba. A foglyok napokat, heteket, esetleg hónapokat töltöttek el a magyarországi gyűjtőtáborokban, mely időszakot sokan nem éltek túl. Sokan több magyarországi lágert is megjártak, mire valamelyik romániai átmeneti táborba útnak indították őket.

A vagonokba, azok méretétől függően 40-60 főt zsúfoltak. Az utazás 7-10 napja alatt az élelmezés a táborbelinél is rosszabb volt. Vízet is alig kaptak, hogy a teljesen legyengült foglyok ne tudjanak megszökni. Ennek ellenére szinte mindegyik szállítmányból megpróbálkoztak szökéssel, többkevesebb sikerrel.

A romániai átmeneti-elosztó táborokig az eredeti 1500-2000 fős szállítmányokból átlagosan 30-40 fő halt meg betegségben, végelgyengülésben vagy az örök lötték le szökés közben.

Az elbeszélésekből, illetve a visszaemlékezésekből valószínűsíthető, hogy a foglyok mintegy 15%-a nem jutott el a romániai táborokba. Ugyanakkor sokan a temesvári vagy a brassói lágereket is megjárták, mire a foksányi, a ramnicul sarati vagy a máramarosszigeti elosztó táborokig eljutottak.

A foglyok túlnyomó többsége a hírhedt foksányi elosztó-táboron keresztül jutott el a Szovjetunióba. Budapest óta az eddigiekhez képest itt volt a legjobb elhelyezés, mivel ez már eredetileg is fogolytábornak készült. Ennek ellenére, ahogy olvashatjuk Vásárhelyi József visszaemlékezésében: „A szemünk láttára százak és százak haltak meg. ... A lágeren kívül hatalmas, hosszú, mély árkokat ásattak a foglyokkal, ahová naponta több száz halottat vermeltek el.”⁸¹ A több hétnyi, illetve a több hónapnyi megpróbáltatás igencsak felőrölte a foglyok tes-

⁷⁷ HL KÜM Hdf. O. 27.515/pol. – 1945.

⁷⁸ VHBSZ BALCZÓ 4., VHBSZ BARANYAI 1.

⁷⁹ VHBSZ HRDLICKA 4.

⁸⁰ VHBSZ HRDLICKA 3.

⁸¹ VHBSZ VÁSÁRHELYI 37.

ti és lelki erejét, melyhez nagyban hozzájárult az utazás alatti körülmények.

A hadifoglyok általában nem töltöttek itt több időt egy-két hétnél. Utána az egészségesebbeket bevagonírozták és útnak indították a szovjet céltáborok felé. Az út hetekig, esetenként egy hónapig is eltartott, amely alatt az előzőekben már említett sanyarú körülmények között utaztak a hadifoglyok. A halottak száma az út időtartalmának növekedésével exponenciálisan nőtt.

Az úton, mely a fogságba eséstől a gyűjtő-, az átmeneti és elosztótáborokon keresztül a szovjetunióbeli céltáborokba vezetett, rengetegen meghaltak. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a katonákkal ellentétben a civileknél hiányzott a testi-lelki edzettség, a megfelelő ruházati és élelmezési (kulacs, csajka, evőeszközök) felszereltség, hiszen sokan csak egy kiskabátban in-

dultak el, mivel az ígéret sokszor csak egy fél órán belüli igazolás vagy munka volt. Azt se feledjük el, hogy a be nem vonultott civilek nem kis része egészségügyi problémákkal küszködött, vagy túl fiatal, vagy túl öreg volt a katonaelet megpróbáltatásaihoz. Ezekhez járult a $-15 - -20$ C fokos hidegben való éjszakázás a havon vagy egy fűtetlen helyiségben, a gyenge ellátás és a mostoha higiénés körülmények, amelyek következtében a legyengült szervezeteket könnyen kikezdték a betegségek. A legtöbbben alultápláltságban (dystrophiában) és különböző fertőző betegségekben, főként tifuszban és vérhasban haltak meg. A visszaemlékezésekből következtethetően a hadifogságba esett polgári személyek mintegy 25%-a nem jutott el a szovjetunióbeli céltáborokig.